

ЧАСТИНА ПЕРША

«А що, як Голокост є справді унікальною подією?»

(Еміль Факенгейм «Залагодити світ»)

— Як тобі вдається долати відчай? Як чиниш ти йому опір?

— Просто. Як тільки трапляється щось приємне, я заплющую очі та згадую, як мені велося тридцять років тому; і те, що видається гарним, є врешті-решт не таким уже й чудовим. А коли смуток і розчарування входять у моє життя, я заплющую очі та згадую, як мені велося тридцять років тому; і те, що видається жакливим, є, зрештою, не таким уже й страшним.

Елі Візель. «Батько і син», *Єврей сьогодні*

У вступі до свого видатного твору «Залагодити світ: підґрунтя майбутньої єврейської думки» Еміль Факенгейм пише про «синдром заперечення», що спокушає інтелектуалів ставити під сумнів унікальність Голокосту. «Важко повірити», – вдається до припущення Факенгейм, – «що ця унікальна подія надзвичайної ваги могла трапитися за нашого життя». Особливо, якщо вона зачепила когось безпосередньо, як це сталося із Факенгеймом, який був в'язнем концтабору Заксенхаузен. Можливо, застерігає Факенгейм, «почуття унікальності є наслідком чиїхось власних травм». Крім того, якщо для цієї події потрібно було б якесь уявне порівняння, «то, здається, можна було б знайти придатну категорію: у філософії – первісне зло взагалі, в релігії – поняття демонічного взагалі». Якщо так, у нових категоріях немає потреби; цю подію можна класифікувати й пояснити за допомогою існуючих категорій традиційної думки. Підсумовуючи, Факенгейм зазначає: «Існує добре відома філософська проблема щодо того, чи можливо взагалі уявити собі поняття унікального – унікальність будь-якого роду».

«Однак», – усе ж таки зазначає він, – «а що, як Голокост є *справді* унікальною подією?». Хоча аргументація унікальності Голокосту складна й мудрована, він вірить, що самі факти Голокосту – ті, що є незаперечними, – змальовують явище, якому немає прецеденту в історії. Хоч би яким болісним і нелегким видавався висновок, на думку Факенгейма, Голокост, безперечно, є *novum* [нове явище] в історії.

Факенгейм перераховує суттєві ознаки, що дозволяють йому відрізнити Голокост від попередніх звірств. Передусім, безпрецедентними були засновки і масштаб Голокосту. Під час Голокосту замордовано одну третину євреїв, і взагалі під загрозою було виживання єврейського народу. Первинною метою нацистів було тотальне винищення єврейського народу (а не вихрещення, утиски, захоплення земель чи політичної влади). Більше того, нацисти намагалися знищити весь народ – чоловіків, жінок і дітей – лише на підставі того, що їх дідусі й бабусі були євреями, без огляду на їхню релігійну належність чи віру. Євреїв убивали не за те, *якими* вони були, а через сам *факт*, що вони були євреями. «Їхнім злочином, – зазначає Факенгейм – було саме їхнє існування». Нищення євреїв становило не засіб для досягнення цілі, а *мету саму по собі*. Проводирями цих злочинців були «ідеалісти, за винятком того, що їхніми ідеями були катування і вбивство».

Більшість науковців, праці яких включено до цієї книжки, поділяють погляд Факенгейма стосовно того, що Голокост – подія епохальна, досвід, що потребує перегляду традиційного розуміння Бога й історії. Читаючи їхні есе, ви можете замислитися над тим, у чому полягає унікальність Голокосту. Жодний із цих авторів не заходить так далеко, як Елі Візель, який відкидає можливість будь-яких порівнянь із Голокостом. Він вважає Голокост цілковито відмінним від усіх інших катастроф. На його думку, всі аналогії з Голокостом є святотатством. Звернімося до Візелевої критики документального телевізійного серіалу, озаглавленого «Голокост», що зазнав широкої популярності в 1978 році:

«Цей серіал витлумачує Голокост так, начебто це була рядова подія... Як кульмінація історії або ж як відхилення від неї, Голокост переступає межі історії. Усе, пов'язане з ним, викликає жах і сповнює відчаю. Мертві володіють таїною, якої ми, живі, не удостоєні й не здатні збагнути.

Мистецтво й Терезієнштадт були, можливо, сумісними в Терезієнштадті, але не тут – не в телестудії. Те саме стосується і молитви й Бухенвальда, віри й Треблінки. Фільм про Собібур є або не картиною, або не про Собібур...

Голокост? Надзвичайна подія, найбільша таємниця, яку ніколи не осягнути і не розкрити для інших.

Хоча Візель і Факенгейм користуються великою повагою, погляди їхні поділяють не всі. Певне коло єврейських ідеологів різної орієнтації енергійно спростовує їхню позицію; такою ж мірою несхожі між собою представники християнства та нерелігійної думки вважають їхню аргументацію вузькоглядною, ухильною або хибною. Оскільки практично в усіх есе, запропонованих вашій увазі, визнається унікальність Голокосту, важливо, щоб ми дослідили разом сучасну суперечку. У той час, коли активно розробляються плани щодо національного меморіалу Сполучених Штатів, присвяченого Голокосту, і тема Голокосту розглядається в школах та університетах, ця дискусія набуває політичного забарвлення. Це створює міжетнічну напруженість і потенційно може спричинити загострення.

Ніхто не може заперечувати, що Голокост був катастрофою в житті єврейського народу. Знищення шести мільйонів євреїв, у тому числі понад півтора мільйона дітей, є справді надто трагічною подією, аби вважати її незначною. Тим часом окремі єврейські ідеологи наполягають на тому, що Голокост становить лише ще одну подію в довгому ланцюгу єврейських страждань – менш вирішальну, як дехто може стверджувати, ніж руйнування Першого й Другого Храму; хоч, безумовно, значнішу, ніж вигнання євреїв із Іспанії в 1492 році або масові вбивства в Україні в 1648 році за часів Хмельницького. Зрештою, твердять ці ідеологи, мучеництво та злигодні часто супроводжували євреїв протягом

їхньої тривалої та багатостраждальної історії. Після кожної катастрофи єврейська віра допомагала винести знедолення, і євреї залишалися вірними заповіту. Більшість тих євреїв, які применшують унікальність Голокосту, є віруючими, для яких надто багато чого поставлено на карту, надто великий ризик дозволити радикальніший перегляд засновків віри.

Інші єврейські проводирі заперечують унікальність Голокосту із суто політичних міркувань; вони занепокоєні тим, що пам'яттю про Голокост маніпулюють задля збирання коштів для Ізраїлю, виправдання єврейського партикуляризму, позбавленого істотного змісту, або для захисту єврейського мілітаризму.

Найсерйозніша критика з боку євреїв стосовно наголошення на унікальності Голокосту надходить від ідеологів, які побоюються, що спогади про нищення не здатні жити єврейське майбутнє. Приміром, Майкл Вишгород, філософ із нью-йоркського Сіті-університету, який емігрував із Німеччини незадовго перед Другою світовою війною, неодноразово піддавав критиці погляди Факенгейма. Вишгород пише: «Віра ізраїльського народу завжди наголошувала на спасенних діях Бога: обрання, вихід з Єгипту, Храм і Месія. Хоч би які ще масштабніші нищення відбувалися в історії ізраїльського народу, випадки руйнації швидко відходили в минуле, поступаючись місцем подіям урятування – радісному проголошенню Пасхи, храмів... Бог ізраїльського народу є спасенним Богом; це – єдина вість, що її ми маємо проголошувати». А проте у третій частині цієї антології очевидці, теологи й рабини запитують: «Як можна говорити про спасенного Бога після Освенціма?».

Якоб Нойснер, видатний учений [Ungeleider] у галузі юдаїки і професор Браунського університету, не схвалює беззмістовного характеру єврейської свідомості, що сягає своїм корінням у Голокост. Він вважає, що такий стан, із погляду теології, приречений на невдачу. Нойснер пише: «Юдейська система Голокосту і Врятування [відродження євреїв] залишає поза межами свого впливу багато які аспекти людського існування єврейських американців, – а це складова дієздатності цієї системи». Коли

люди шукають відповідей щодо різноманітних проблем свого життя, вторинність нової теології американських євреїв заважає їй плідно прислужитися їм.

Нойснер також висловлює жаль із приводу занепаду інтелекту в житті американського єврейства. Американський юдаїзм, який наголошує на темі Голокосту й врятування, оперує лише «сирими матеріалами, наданими сучасним досвідом, – емоціями, з одного боку, і політикою – з іншого. Вихід поза межі цього потребує обізнаності з літературою – єдиним джерелом поза цариною хвилинного». Нойснер наполягає на тому, що юдаїзм Голокосту і врятування становить продукт не інтелектуалів, а бюрократії – засновників фондів, адміністраторів і менеджерів зі зв'язків із громадськістю. «Взаємозв'язок між масовим убивством і розвитком організацій, – твердить він, – яскраво засвідчує: війна проти євреїв спричинилася до становлення їх як народу, здатного створювати інституції на захист єдності ізраїльського народу, так щоб кожний міг розраховувати на порятунок. Унаслідок цього багато чого було врятовано. Однак багато було і втрат».

Проте, зрештою, навіть найвидатніші історики та емпірики змушені стикатися з релігійними проблемами Голокосту. Приміром, Нойснер пише: «Перше століття навіки закарбувалося в пам'яті в образі однієї людини на горі, розп'ятої на хресті; двадцяте – в образі шістьох мільйонів чоловіків, жінок і дітей, що утворюють свою Голгофу – курган черепів. Не дивно, що юдаїзм цієї доби докладав героїчних зусиль, аби вибудувати юдейську систему, яка б відповідала вимогам часу. Не дивина, що ця спроба не увінчалася успіхом. Хто наважиться досягти успіху у виробленні світогляду, адекватного добі смерті і способу життя, придатного для такої доби». У відповідь ми мусимо запитати, чи може будь-яка теологія претендувати на вірогідність за часів після Освенціма і посталої услід за ним ядерної доби, якщо вона не торкається величезного спадку та близькості смерті.

Навіть серед тих ідеологів, які згодні вважати Голокост унікальною подією, існують різні погляди на те, чому ця подія унікальна. У дискусії щодо цього питання вони, як правило,

поділяються на функціоналістів та інтенціоналістів. Цю дискусію не слід плутати з іншою полемікою між функціоналістами та інтенціоналістами, що набула значного поширення в сучасній історіографії Голокосту, в якій інтенціоналісти пов'язують Голокост із викінченою ідеологією, що становила невіддільну складову нацизму із самого початку, тоді як функціоналісти вбачають у Голокості політику в розвитку, що відповідала новим, непередбаченим умовам. Стосовно унікальності Голокосту інтенціоналісти говорять про унікальну ідеологію винуватців; нацисти мали на меті винищення всього народу, щоб кардинально змінити людську спільноту. «Остаточне розв'язання єврейського питання» неухильно впроваджувалося нацистами від 1919 року. Тож Люсі Давидович починає свою важливу працю «Війна проти євреїв» із розгляду поглядів Гітлера на євреїв, безпосередньо пов'язуючи геноцидні марення Гітлера періоду 1919 року з політикою, втілюваною ним і його поплічниками два десятки років по тому. Крім того, інтенціоналісти стверджують, що нацистська Німеччина вбачала у винищенні євреїв передумову національного порятунку.

Натомість, хоча функціоналісти й не заперечують ролі ідеології, вони підкреслюють, що унікальність Голокосту зумовлена безпрецедентними інституціями, поступово створюваними нацистами, – інституціями, що кінець кінцем перетворилися виключно на фабрики смерті. Ці теоретики роблять особливий наголос на *l'univers concentrationnaire* – світі таборів масового знищення, що розрослися й поглинули, як ми знаємо, мільйони життів.

Полеміки щодо унікальності Голокосту торкаються у своїх есе й інші автори: у другій частині, коли описується життя в таборах, а також у третій частині, коли йдеться про присутність (чи відсутність) Бога в Голокості. Однак передусім увагу привертають статті тих науковців, що визнають унікальність Голокосту як із функціонального, так і з інтенціонального погляду.

Питання унікальності Голокосту хвилює не лише єврейських дослідників. Найгостріша критика винятковості цієї події лунає з

лав тих людей, на думку яких, наголошувати на єврейському досвіді – означає залишати поза увагою смерть мільйонів інших людей, що страждали й гинули поруч із євреями. Дехто спростовує твердження про те, що євреї були головними жертвами. Ми не розглядатимемо найгрубішу форму такої позиції, подібну до випадку нехтування радянськими адміністраторами згадування євреїв у меморіалі Бабиного Яру, спорудженого на тому місці, де було замордоване єврейське населення Києва у 1941 році. Напис на монументі нагадує про жорстоко вбитих «громадян СРСР», свідомо замовчуючи і єврейську належність жертв. Так само ми відхиляємо колишнє наполягання поляків на тому, що нацистами було вбито шість мільйонів поляків, – твердження, в якому не згадується про 3,1 мільйона євреїв, яких було знищено як євреїв, а не внаслідок німецької політики щодо поляків.

Коли євреї обстоюють унікальність на історичних засадах, окремі ідеологи вбачають у цьому свідчення безпідставної єврейської етноцентричності. Професор Ян Ганкок, циганський учений, запитував: «Що означає «унікальність»? Йдеться про те, хто раніше став жертвою? Чи про міру винесених страждань? Чи про кількість втрат? Видається досить нетактовним виділяти одну людність серед інших, коли йдеться про страждання, або оперувати в цьому випадку цифрами».

Джон Каддігі запропонував соціологічне, а не історичне дослідження проблеми унікальності. «Залишкова категорія» неєвреїв, що й далі поділяє світ, виконує три вирішальні функції для євреїв. Вона зберігає священну особливість євреїв, залишаючи також незмінною присутність відчуття антисемітизму в єврейській свідомості і таким чином виключаючи Сартровське питання: «Навіщо залишатися євреєм?» Вона й далі виокремлює євреїв із маси інших людей не на основі єврейського вільного вибору, а на підставі рішення, нав'язаного Гітлером. Нарешті, за Каддігі, унікальність не так сприяє запобіганню історичній облуді, самозреченню чи деюдаїзації, як продовжує слугувати засобом для надання статусу.

Каддігі і Ганкок ставлять гострі запитання: «Чому доля євреїв має витлумачуватися інакше, ніж доля циган чи поляків, свідків

Єгови чи геїв, татар чи радянських військовополонених, чи мільйонів інших жертв серед цивільного населення, вбитих нацистами?.. Чому, – питають вони, – Голокост має трактуватися інакше, ніж вірменський геноцид, що йому передував, або камбоджійський геноцид, що відбувся після нього? Чому не згадати про геноцид корінних американців чи чорношкірих рабів? Навіщо обмежуватися лише Голокостом?»

Відповідь буде дана в цих есе. Андре Неер пише про кілька рівнів німотності, що характеризували Голокост, – про ту цілковиту німоту, що охоплювала людство, історію та божественність. Герд Корман розповідає про походження слова «Голокост», яке позначає унікальну подію в історії і передбачає її найграничніший сенс. Єгуда Бауер обстоює думку про те, що Голокост відрізняється від геноциду, від того, що пережили вірмени та цигани. Лише розібравшись у тому, чим відрізняється Голокост від інших подій, зможемо ми зустрітися віч-на-віч з історією й розвіяти сумніви щодо його винятковості. Люсі Давидович переконливо доводить, що унікальність Голокосту зумовлена його метою. В одному зі своїх есе Майкл Беренбаум спростовує погляди тих єврейських ідеологів, таких як Давид В. Вайс, які заперечують унікальність Голокосту в єврейській історії та згладжують гостроту його кардинальних релігійних проблем. В іншому есе Беренбаум погоджується з тими, хто вбачає витоки унікальності Голокосту в його меті, і водночас зауважує, що ця подія, безумовно й докорінно відрізняється від інших – своєю формою, масштабом і природою. Ці виміри можна осягнути, лише звернувшись до розважливих історичних порівнянь. Беренбаум об'єднує обидва підходи – функціональний та інтенціональний – до розуміння Голокосту як унікальної, доленосної події в західній культурі, поворотного моменту, ігнорувати який – означає наражатися на небезпеку.

Тон окремих суперечок довкола питання унікальності Голокосту принижує пам'ять жертв і не відповідає серйозності посталих інтелектуальних проблем. Нерідко подібні дебати вироджуються в ображання конкретних осіб та міжетнічну

сварку. Однак автори зібраних у цій антології есе, досліджуючи проблему, намагаються дотримуватися змістової та моральної строгості, аби відповідати духові діалогу Елі Візеля «Батько й син», яким зачинається перша частина. Син, котрий залишився в живих, відповідає на запитання батька, якому не пощастило вижити. Те, що трапалося «тоді», дає всі підстави для відчаю, але відчаю можна й потрібно чинити опір, так, щоб і не забувати про те, що відбувалося «тоді», але й не залишати за ним останнє слово. Необхідно обирати життя, водночас ним потрібно вибирати світло супроти темряви Голокосту, який змінив усе, що було до нього, і все, що буде після, – навіть, якщо цей факт іноді і не усвідомлюють.

У цих есе унікальність Голокосту відзначається як факт, а не лише як символ віри. Систематичне й методичне винищення цілого народу – чоловіків, жінок і дітей – лише на підставі належності їх дідусів і бабусь, було самоціллю, масштабною спробою змінити людський рід, виключаючи з нього один народ. Цей експеримент вилився у створення величезних закладів смерті, фабрик масових убивств, обслуговуваних елітою одного з найцивілізованіших західних суспільств. Смерть стала метою, а не засобом, причому вчинялася вона із заповзятістю, яка значно перевершувала воєнні зусилля супроти союзників антигітлерівської коаліції. Євреї були головною ціллю нацистського режиму.

Як ми побачимо, Голокост був безпрецедентною подією. Спільним для всіх цих есе є переконання в тому, що застосовуване до Голокосту поняття «унікальний» жодною мірою не є звеличувальним. Як і не передбачає воно надання статусу. Всі ці автори поділяють надію, що Голокост залишиться унікальною подією в історії людства, застереженням проти нелюдяності, а не начерком до майбутнього геноциду.